



13-дәріс



ҚАЗАҚСТАННЫҢ
АШЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ

ЭСТЕТИКА

Көркемдік үдеріс





Көркемдік үдеріс

- I. Көркемдік үдерістің өту кезеңдері мен аясы
- II. Өнердің теориялық тарихы

Құрметті тыңдаушылар өзіндік авторлық және зерттеушілік ерекшелігі бар ғалым ретінде Юрий Боров біз қарастырып отырған «Эстетика» оқулығында көркемдік үдеріске талдау жасайды. Оның ішінде «Көркемдік үдерістің өту кезеңдері мен аясын» қарастыру барысында көркемдік даму, көркемдік бағыт – көркемдік концепцияның инварианты ретінде, көркемдік үдерістің тарихи кезеңделуі тақырыптарын айтып өтеді және осы көркемдік үдерістің тарихына шолу жасайды. Бұл тарихи шолу барысында «Кеңістіктік көркемдік ойлау дәуірі», «Уақыттың көркем ойлау тарихилығының дәуірі», «Хронотоп дәуірі» деп аталатын бөлімдерде әр түрлі кезеңдік ерекшеліктер баяндалады. Арықарай өнердің теориялық тарихы сарапталады. Бүгінгі дәрісімізде біз ежелгі кезең туралы, оның ішінде магиялықтан көркемдік шынайылыққа өту формасы – миф туралы, мифологиялық космолизм туралы сөз қоғаймыз.

Көркем-эстетикалық мәдениет адамның жалпы мәдениетімен, оның қажеттіліктері, дамуы, жеке тұлғасы, оның құндылықтары, жеке және қоғамдық құндылықтары қандай да бір орын иеленетін құндылықтарының иерархиясымен тығыз байланысты. Заманауи әлемге үйлесіммен еніп кету үшін өз мамандығының міндетін жақсы атқару жеткіліксіз, әсіресе бұл жеке тар мамандыққа қатысты болса тіпті өзекті болып шығады. Эстетикалық мәдениет әлемді жаңа қырынан танып, дүниетанымды нығайту және өзінің наным-сенімдерін қайта қарау үшін, шынайылыққа деген қатынас анағұрлым саналы әрі терең болуы үшін әрбір адамның өмірінде біріктіруші, үйлестіруші, ынталандырушы рөл ойнайды. Көркем-эстетикалық мәдениетті тәжірибе ретінде оның иегері кім немесе оны кім өзінде қалыптастырады деген көзқарастан қарастыруға болады. Бұл тәжірибелер заттар әлеміне, өнер туындыларына және эстетикалық құндылықтарға бағытталған. Егер адам белгілі бір түрде өнер мен табиғат сұлулығын қабылдайтын болса, оларды қоршаған ортасынан бөліп алып, жіктеуге қабілетті және оларға эмоционалды жауап қайтара алатын болса, ол эстетикалық мәдениетке ие деп айтуға болады. Эстетикалық мәдениет барлығына қолжетімді. Әр адам белгілі бір дәрежеде эстетикалық мәдениеттің әртүрлі түрлерін және деңгейлерін түсінуі мүмкін, ол адам өзі үшін қойған міндеттердің бірі болып табылады.

I. Көркемдік үдерістің өту кезеңдері мен аясын қарастыруды Көркемдік дамуды талдаудан бастаймыз.

Әдебиет және өнер – дамушы жүйелер. Көркемдік үдеріс әлеуметтік тұрғыда айқындалған және өзінің ішкі заңдылықтары бар. Сыртқы әлеуметтік және ішкі көркемдік дәстүрлер, көркем ойлау материалы сияқты факторлар көркемдік үдерісті қалыптастырады. Өмір өнерге өзінің талаптарын қояды. Алайда, жаңа тарихи шынайылық та, оның талаптары да көркем мәдениетте ештеңе жарата алмайды, бұл жерде жаңа құбылыстар тек өзінің көркемдік негізі, яғни салт-дәстүр, алдыңғы көркемдік материал арқылы ғана жасалады.

Мәдениеттің өзегін салт-дәстүр, әдет-ғұрып құрастырады. Халықтың эстетикалық құндылықтары алдымен фольклорда – тұрмыс-салт жырларында, аңыздары мен мифтерінде, батырлық және лирикалық эпоста көркем формада баяндалған. Осыған байланысты профессор Бәтін Қазыханованың: «Алға қарай сенімді жылжу үшін өткен ұрпақтардың нәтижелі тәжірибесін жақсы білу әрі дұрыс пайдалану қажет. Тағы бір маңызды нәрсеге эстетикалық ойлар, талғамдар мен түсініктердің қалай қалыптасып, қалай таратылатынына зер салып ұғыну жатады» деген ойы осыны дәлелдейді.

Шын болмысты эстетикалық бейнелеу қабілеті қай халықтың болса да дамуының ең алғашқы сатыларында пайда болады, оның дәлеліне өткен мәдениеттің құндылықтарын зерттейтін тарих, археология, этнография ғылымдарының көптеген мәліметтері жатады.

Қазіргі заман халықтарының эстетикалық мәдениеті өз құрамына өткен ұрпақтардың көркемдік шығармашылығында жинақталған эстетикалық сезімдер мен түсініктерді қамтиды.

Барлық халықтар сияқты, қазақтардың да бай тарихы бар. Қазақ өнерінің тамыры тереңде екендігін айтып өткен жөн. Ол халықтың рухани шығармашылығының құнды нәтижелерін қамтиды және бұл жағдай қазіргі ұрпақты уақыт озған ата-баба мәдениетімен жалғастырады.

Адамзаттың рухани мәдениетінің шексіз сан түрлілігінен қазіргі заманның ешбір адамы оқшаулана алмайды. Сондықтан салт, дәстүр, өткен заманның жинақтаған білімі сияқты, өнер туындыларын да



оларға деген жаңа қызығушылықты арттыру және содан олардың шынайы құндылығын айқындау үшін, әрбір ұрпақ өзінің әлеуметтік-тарихи контекстіне енгізеді.

Адамның қоршаған әлемге деген эстетикалық қатынасы оның өміршең практикалық қажеттіліктері қанағаттандырылған кезде пайда болады. Көркемдік үдерісті түсінуге көмектесетін эстетика категориясы – көркемдік бағыт болып табылады.

Тарих дәлелдеуінше, адамның сұлулыққа деген талпынысы алғашқы қауымдық дәуірден байқалады. Сондықтан да өнер адам шығармаларының барлығының ішіндегі ең көнесі болып табылады. Болмыс пен адамның рухани әлемін көркем образдарда көрсетіп, өнер маңызды қоғамдық қызмет атқарады. Эмоцияларға әсер етіп, ол адамдардың бірігуіне ықпал етеді, өнер туындылары махаббат пен жек көрушілік, қуаныш пен қорқыныш, сәулеттілік пен әсемдік сезімдерін оятады.

Өнерде, оның мазмұнында сол немесе басқа қоғамдық таптың, халықтың идеялары, эстетикалық көзқарастары көрініс табады. Жалпы мәдени дамуда халық артта қалған болса да, оның өнерінің, қоршаған ортаға эстетикалық қатынасының дамуын жоққа шығаруға болмайды. Жаңа тарихи шынайылыққа байланысты ғылым, философия, діннің және өзге де материалдық және рухани факторлардың әсерінен жаңа көркемдік бағыттар туындайды.

Көркемдік концепция немесе тұжырым көркем шығарма құрылымында бірқатар қабаттарды құрайтын, көркем шынайылықты құрастыратын, әлемді оның жеке тұлғамен өзара әрекетінде көрсететін бөлшектермен анықталады.

Көркемдік үдерістің тарихи кезеңделуі туралы айтатын болсақ, әдебиет пен өнер тарихында көркем мәдениеттің екі кезеңін атап өтеді:

1. Ұрпақ – замандастардан құралған авторлар тобының шығармашылық қызметімен анықталатын көркемдік дамудың ең қысқа кезеңі.

2. Көркемдік дамудың анағұрлым ауқымды кезеңі – ғасыр болып табылады.

Кейде көркемдік үдерістің бұл кезеңдерін антикалық, Қайта Өрлеу сияқты көркемдік кезең түсінігімен де толықтырады.

Осы ретте, Юрий Боров кеңістік пен уақыт өлшемдерінің негізінде көркемдік үдерісті кезеңдеу мен сипаттауға өзінің типін ұсынады.

«Кеңістіктік көркемдік ойлау дәуірі» кезеңін адамның табиғатпен бірігу кезеңі деп сипаттайды. Осы кезеңде өнердің ерте формаларының пайда болып, қалыптасуы сай келеді. Арықарай өнердің классикалық формалары қалыптасып, кейін антикалық мифологизм орын алады.

Келесі мәселе адамның Құдаймен бірігуі, яғни Орта ғасырлар кезеңі. Ол жерде Рыцарлық романтизм, Сакралды аллегоризм, Карнавалдық натурализм орын алған болатын.

Уақыттың көркем ойлау тарихилығының дәуірінде әлемнің жоғары құндылығы еркін адамды бейнелеген Қайта Өрлеу дәуірі мен Жаңа Заман сөз болады.

Хронотоп дәуірі қатар дамушы авангардизм мен реализмді сипаттайды.

II. Өнердің теориялық тарихына үңілетін болсақ, өнер арқылы адамдар бір-біріне өздерінің ойлары мен сезімдерін жеткізетіні, жұртқа мәлім.

Өнер адамға әлемді оның әсемдігі мен көптүрлілігінде ашады. Ол адам алдында, оларды практикалық және рухани меңгеру қажет болатын, көптеген құбылыстардан тұратын, әлдебір шексіз ретінде көрініс табады. Әлемнің түйсіндетін үйлесімдігі адамды жетілдіреді. Сол уақытта әсемдік мәңгі емес – ол адамның заттық іс-әрекетінде айқындалады, нақтылы-тарихи сипатқа ие.

Профессор Бәгіш Қазыханова қазақтың өнер тарихын қарастырудағы өз зерттеулерінде: Абай шығармаларында өнер адамның эстетикалық дамуының құралы ретінде көрсетілген. Міне, ол қазақ даласында кең тараған көркем шығармашылық түрі – әннің ықпалымен адамда эстетикалық сезімдердің қалыптасуын былай суреттейді:

«Туғанда дүние есігін ашады өлең,

Өлеңмен жер қойнына кірер денең» деп сипаттайтынын мысалға келтіреді.

Әлемді шығармашыл жаңғырту – адам іс-әрекетінің басты мақсаты. Әлемді әрекетшіл қайта құру қабілеттілігіне адамның рухани күштері мен талпынастарын бекіту арқылы шындықты меңгеру ретіндегі өнер қызмет етеді. Көркем танымның өзі – көрінетін және сезілетін әлемге апаратын, ашық жүйе.

Мифологиялық ойлау дүниеге эстетикалық қатынастың алғашқы сатысы болып табылады. Дүние ажыратылмай, қарапайым әрі тұрпайы, бірақ үйлесімді формалардағы орасан зор тұтастық ретінде



Кітап: Эстетика
Дәріс: Көркемдік үдеріс
Дәріс авторы: Әлия Өмірбекова

қабылданады. Шынайы өмірлік түсініктер көркем өнермен қиылысып кеткен. Дүние туралы адамның білімі толық және жүйелі емес, түсіндіру мен талдаудан алыс, бірақ фантастикалық бейнелерде үлкен ақиқатты ашады. Жануарлар дүниесі, табиғаттың көптүрлі құбылыстары – осының бәрін ол өзімен біріктіреді, теңестіреді.

Бастапқы ғылыми білімдер көркем формада, миф-аңыздар формасында, шындықтың оймен құрастырылғанның қиылысуында көрініс табады, зооморфтық түсініктер ғарыш әлеміне ауысады және ежелгі астрономияның негізі бола бастайды. Мифтер мен ертегілерде адам қоршаған дүние мен қоғамды өзінше түсінуін білдіреді. Аңшы-батырлар тек жер бетінде әрекет етпей, жер асты әлеміне түседі, одан қайтып шығады, аспанда, су астында, құбыжықтардың аспандарында өмір сүреді.

Өмірдің мәні мәңгі, уақыттан тыс, бәрі өз ұғынылуы шамасында өмір сүреді. Ежелгілер мәңгілік деп өмірлік бастаманың түпсіздігін, шексіздігін, берілген әлемнің тағдырлығын есептеді. Оның жерлік, аспандық және жер астылық шеңберлері кереметтер мен айналуларды, мәңгі өлу мен тірілуді, туындау мен жойылуды, жандар ауысуын, жаратылыстан тыс үйлесулерді талап ететін, барлық заңдылықтарды өздеріне енгізді.

Қоршаған дүниемен адамның күресінде табиғат сезімі, оның үйлесімділігі, әсемдігі және жетілгендігіне сенімділік арта берді. Өз күштеріне сенімділікке ие бола отырып, адам бір кезде құдіретті жануарлар дүниесінің қорғаушысына айналады. Оның дүниені қабылдауының негізі ретіндегі аң өнерде адам мен әлемнің тең ұлылығында көрініс табады.

Тұлға әлі бұғаудан босамаған, адам өзін табиғаттан, қоғамнан бөлек сезінбейді. Эстетикалықтың өзі қоршаған ортаға деген сезімдік-практикалық утилитарлық қатынаспен күрделі тоғысқан. Жануарларды үйрету және жер өндеуді бастаумен адам табиғатқа жаңаша қарай бастайды. Оған деген аналитикалық ұстындағы поэзия, белсенді қайта құру бастамасы өнерге енеді.

Әлемді көреген игеруде құбылыстар, олардың өзіндік өлшеміне сай, шынайы объективтігінде бөлініп көрсетіледі. Қабылдаушы санасында жай ғана құбылыс бейнесі емес, қатынастар бейнесі сай келеді. Эстетикалық объектіні таңдауда адамның өзіндік жеке әрекеттінің шарты ретінде, оның қасиеттері дараланады. Әлем адаммен, оның өмірімен байланысты, бүкіл сезіммен қабылданатын табиғатпен объективті-нақтылы қарым-қатынастарында танылады.

«Дүниені көркем игеру» мәселесін зерттеуші Эльвира Шәкенова бірқатар тұжырымдарын келтіре кетеді. Мәселен, «адамның табиғатпен нақтылы байланыстары ол туралы эстетикалық түсініктердің алдын алды. Қоғамдық-тарихи практикада олардың қайшылықтарға толы қатынастары – бірлік және күрделі текетірес, үйлесімділік және қақтығыс, тікелей тірек байланыс және тереңдетілген аңдау – жүзеге асып отырады. Өнерде адамның қоршаған ортамен қилы қарым-қатынастарының көп түрлі формаларын бейнелеу орын тапты. Әсемдік сезіммен қабылданатын табиғат құбылыстарында нақтылы түйсініледі. Көне өнер бізге дейін табиғатты меңгерудегі, жолда бағдарланудағы, мөлшерді айқындаудың ерекшеліктерін жеткізді» деп атап өтеді.

Сонымен қатар, «мифология, ал кейін эпос барған сайын әлемді индивидуальды көрумен ауысты. Оның суреттелген пластикалық әсемдігімен, әлемді игеру неғұрлым көптүрлі бола бастағанда, соғұрлым танымда субъективтіктің, жеке-дара қабылдаудың байлығы басымдық таныта берді. Миф эпосты тастап кетеді, барған сайын әлемді көркем өзіндік поэтикалық көру орын ала береді. Табиғатқа, пластикаға, жарықтық және түстік тәсілдерге қызығушылық артады, құбылыстарды суреттеу барған сайын көпбояулы, көптүрлі бола бастайды. Әлемнің өзі көбірек көркем өңделеді. Дүниені тануда субъектілік, тұлғалық бастама, психологизм күшейе түседі. Табиғат өзіндік-көркем қарастырудың, игерудің объектісі бола бастайды» деп тұжырымдайды.

Ал, Боревтың пайымдауынша, ежелгі бейнелер еліктеуші болған. Ерте кездерде маңызға ие болған магиялық әрекеттер көркем шығармалардан өздерінің мақсаттарына қарай ерекшеленеді: өнер – адамға әсер етуге ұмтылса, магия тікелей шынайылыққа бағытталған. Өнер тарихында адамның бейнелеу және еліктеу қызметінің ежелгі формаларында көтерілген алғашқы тақырыптар – еңбек пен махаббат, яғни қоғамның жаратушылық, шығармашылық күштері. Бұл мәселеге қатысты қазақстандық ғалымдардың да зерттеулері бар. Мәселен, эстетика саласын зерттеуші ғалым, профессор Әлия Әлімжанова: «Сан алуан эстетикалық құндылықтардың арасында түрлі дәуірлерде әрқилы баяндалған, бірақ өзінің ең жоғары адамгершілік тұғырынан түспеген ол адамға ләззат, жанқиярлық, тыныштық алып келетін, махаббат тақырыбы ежелгі қазақ көркемөнер мәдениетінде де терең бейнеленген. Махаббат адамды қоршаған ортадан бөліп ерекшелейді, оның арқасында барлық адамдық сапалар адамгершілік өлшемдеріне ие болады, сұлулық пен асқақтық сезімі адамды баурап алады» деп атап өтеді. Енді, миф тақырыбын



Кітап: Эстетика
Дәріс: Көркемдік үдеріс
Дәріс авторы: Әлия Өмірбекова

талдауға көшетін болсақ, автор бойынша, миф – діни немесе табиғаттан тыс құбылыстарды түсіндіретін ежелгі тарих немесе аңыз. Миф генетикалық және мәдени тұрғыда рәсіммен байланысты. Мифте оқиғалар кездейсоқ, алдын-ала жоспарланбаған.

Рәсім – іс-әрекет, тәжірибелік және іскерлік дағдылар саласы болса, миф – қасиетті және құпия білім саласы. Миф әдеби шығармалардың негізі, ежелгі дәуір мен кейінгі кезеңдерді жалғастыру іспеттес.

Келесі кезекте ежелгі көркем мәдениет қарастырылып, оның 14 сипаттамасы беріледі.